

The Specifics of Teenager's Socialisation in Orphanage "Perlynka"

Petrova Svitlana

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8911-7448>

Municipal Educational Institution «Orphanage «Perlynka», director

PhD applicant

*Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational
Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv)*

Abstract

This article gives a theoretical specifics of teenager's socialisation in "Perlynka". A theoretical analysis of philosophical, psychological, and pedagogical literature in this issue enables us to specify the notion "socialisation of an orphan". We think that socialisation of an orphan is the process of the formation and the development of a personality which aims at mastering the activity while being influenced by an environment. It involves learning ways of social lifestyle, a system of social links, ideas and values, behavioural standards. They develop their personal traits, form their activeness and develop their own lifestyle and obtain a social experience during the process of socialisation of a personality. The efficiency of socialisation depends on such conditions as the agreement between a social practice and the nature, aims, and sense of an educative influence on a child; the total impact of objective and subjective factors; the intensity of the education and self-education; the activeness of accompanying process such as learning and education; the intensity of the impact on "inner world" of orphans (the system of motives, needs, emotions, intelligence, will); the combination of pedagogical impact and the degree of the development of verbal and sensor processes of students; the intensity and the quality of relations (the communication between orphans).

Identified two groups of factors which directly influence on the process of the formation of an orphan's personality. Referred to the first groups the following: a social orphanage, the specifics of the fosters (the lack of self-confidence, inferiority complex, the feeling of social remoteness, the lack of skills of the communication which goes beyond conventional situation, the immaturity of inner position, the loss of the interest to learning, the inclination to mental disorder, the orientation to adaptation, etc.); difficulties of socialisation (the lack of individual and social experience which is obtained while being raised in a biological family, mistakes of the upbringing and the full absence of social experience; difficulties which are linked to understanding and doing social roles which leads to the refusal from the role, misunderstanding of its social value). These factors complicate the process of the formation of a teenager's personality at an orphanage.

The second group of factors includes: the sensitivity of a teenager to the process of the personality's formation; the peculiarities of organisational and pedagogical functioning of orphan asylum "Perlynka".

Key words: the formation of a personality, the specifics of the process of the formation of a personality, social orphanage, teenagers, orphan asylum "Perlynka".

Актуальність дослідження. Реформування системи освіти на засадах особистісно орієнтованого підходу актуалізує необхідність посилення уваги науковців до формування дитини як активного суб'єкта життєдіяльності, здатного до елементарних форм відповідального самовизначення, самореалізації. У цьому контексті актуальності

набуває проблема становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку, оскільки більшість вихованців цих установ – соціальні сироти, які потребують особливої уваги з боку суспільства.

Проблема становлення особистості знайшла широке відображення в працях психологів та педагогів (І. Бех, Л. Божович, І. Зязюн, Л. Кольберг, Т. Кравченко, О. Коберник, А. Макаренко, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Е. Фромм, К. Хорні та інші).

Питання виховання учнів в закладах інтернатного типу знайшло відображення в працях вчених-педагогів: Н. Вишнівської, О. Голуб, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, Й. Лангмейєра, З. Матейчека, В. Мухіної, Г. Покиданова, А. Полянничко, А. Прихожан, С. Свириденко, Н. Толстих та ін.

Отже, незважаючи на широке відображення проблеми в спеціальній літературі, такий її аспект, як специфіка становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку, не знайшов широкого відображення. Тому *метою статті визначено специфіку соціалізації підлітка в умовах дитячого будинку.*

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження дав змогу уточнити сутність поняття «*становлення особистості дитини-сироти*» як процес формування і розвитку особистості, який спрямований на опанування діяльністю під впливом соціуму, що включає засвоєння способів соціального життя, системи соціальних зв'язків, ідей і цінностей, норм поведінки. У процесі становлення особистості відбувається розвиток особистісних якостей, формується активність особистості, а також виробляється власний стиль життя та набувається соціальний досвід.

Створений І. Бехом варіант особистісно орієнтованого підходу до планомірного виховання підростаючої особистості справедливо позиціонується як нова освітньо-виховна філософія. В її рамках вихованець із самого початку взаємодії з дорослим повинен усвідомлювати себе як особистість, опановуючи потребами, мотивами, емоціями як рушійними силами його суспільно значущої поведінки. Основою ефективного виховання є наукове розуміння становлення особистості. Домінуючий орієнтир у вихованні особистості – її комунікативна природа: спілкування є загально психологічною основою виховання особистості [2].

Ефективність становлення особистості підлітка залежать від наступних умов: відповідності соціальної практики та характеру (спрямованості, змісту) виховного впливу на вихованця; сукупної дії об'єктивних та суб'єктивних чинників; інтенсивності виховання і самовиховання; активності супутніх процесів – навчання і розвитку; інтенсивності дії на «внутрішню сферу» вихованців (систему мотивів, потреб, емоцій, інтелекту, волі); поєднання педагогічної дії та рівня розвитку вербальних та сенсомоторних процесів вихованців; інтенсивності та якості взаємовідносин (спілкування між самими вихованцями).

Дослідження специфіки становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку «Перлінка» вимагає врахування двох груп чинників, які безпосередньо впливають на цей процес.

До першої групи належать такі чинники, як: соціальне сирітство, специфіка контингенту вихованців, труднощі соціалізації.

Слід зазначити, що у дитячих будинках зосереджено специфічний контингент дітей. Переважна більшість вихованців – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві проблеми як особистісного, так і міжособистісного характеру: невпевненість у собі, комплекс неповноцінності, почуття соціальної відчуженості, відсутність навичок позаситуативного спілкування, несформованість внутрішньої позиції, втрата інтересу до навчання, схильність до нервових розладів, орієнтація на пристосування тощо [7, с. 293; 9; 10].

До інтелектуальних, поведінкових, мотиваційних характеристик вихованців дитячого будинку додаються проблеми, пов'язані із здоров'ям дитини. Фактично здорових дітей в дитячих будинках майже немає, діти мають хронічні захворювання. Крім того, у багатьох дітей спостерігається інтелектуальна недостатність – затримка психічного розвитку.

Основними труднощами соціалізації вихованців дитячих будинків є: брак індивідуального, соціального досвіду, що обумовлений специфікою спілкування в біологічній сім'ї, помилками у вихованні або повною відсутністю соціального досвіду; труднощі, пов'язані з розумінням та виконанням соціальних ролей, що призводить до заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості, ухиляння від соціальних ролей [8, с. 60; 11; 12; 13; 14; 15; 17; 19; 20].

Дослідниця Л. Канішевська зазначає, що важливими показниками реалізації функції подолання труднощів соціалізації вихованців інтернатних закладів є: активна життєва позиція вихованця у процесі вирішення соціальних проблем, стійкість до несприйнятливих соціальних впливів, готовність до адекватного прийняття й вирішення виникаючих соціальних проблем, збереження власної індивідуальності [8, с. 60].

Отже, специфіка контингенту вихованців дитячих будинків; труднощі соціалізації суттєво ускладнюють процес становлення особистості.

Підлітковий вік – сенситивний для становлення особистості, оскільки характеризується засвоєнням суспільних норм і функцій; оволодінням соціальними ролями; моральною рефлексією; підвищеною сприятливістю до ціннісних взаємин з оточуючими.

У той же час слід зауважити, що прояви підліткового віку є серйозною соціально-педагогічною проблемою.

Як зазначає І. Булах, у багатьох підлітків переживання кризи пов'язане із зовнішніми проявами негативізму й егоцентризму. Підлітковий егоцентризм, на думку вченої, являє собою неадекватно сильну сконцентрованість на власній особистості. Однак у переважній більшості учнів егоцентризм має тимчасовий характер і не досягає значної виразності [3, с. 81–81].

На думку І. Беха, підліткові властиве почуття дорослості, тобто ставлення до себе самого як до дорослого, його уявлення чи відчуття себе певною мірою дорослим. Почуття дорослості в цьому віці не є обов'язково усвідомленим. Воно виступає для підліткового віку специфічною формою самосвідомості, соціальною за своїм змістом. Дослідник доводить, що першим і основним показником цього почуття є виникнення у підлітка потреби в ставленні до нього не як до дитини, а як до дорослого. У разі ігнорування цієї потреби педагогом, підлітки виявляють образу, різні форми протесту: неслухняність, грубість, улергість, протиставлення себе дорослим чи товаришам, зіткнення й конфлікти. Другим показником почуття дорослості, зазначає І. Бех, є наявність у підлітків прагнення до самостійності і бажання захистити деякі сфери свого життя від втручання дорослих. Третій показник наявності у підлітків почуття дорослості – вироблення власної лінії поведінки, іноді всупереч дорослим чи товаришам [1].

Важливим чинником, що впливає на становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку «Перлинка» є особливості його організаційно-педагогічного функціонування [4].

Дитячий будинок «Перлинка» розташований у сприятливій курортній зоні міста на березі моря Одеської області; має необхідну кількість приміщень та обладнання для організації освітнього процесу, проживання та харчування вихованців, проведення позаурочної роботи, трудового навчання і виховання та забезпечення належних умов для роботи педагогічного та медичного персоналу і проведення лікувально-профілактичних заходів.

Режим дня, розклад занять складені з урахуванням тривалості перебування дітей у закладі з дотриманням педагогічних і санітарно-гігієнічних вимог, затверджені рішенням педагогічної ради закладу та погоджуються з відповідним органом управління освітою і територіальною установою державної санітарно-епідеміологічної служби. Режим роботи і розклад занять забезпечують науково-обґрунтоване співвідношення навчання, праці і відпочинку вихованців.

Архітектура будинку сприяє розвитку почуття свободи, краси і піднесення. Перший і другий поверхи комплексу розділені скляною підлогою, яка розширює простір будови і робить його єдиним простором.

Педагоги дитячого будинку «Перлинка» у своїй практичній діяльності дотримуються правил особистісно орієнтованої взаємодії з вихованцями: ставляться до дитини як до найбільшої цінності, виявляють взаємну відкритість, відвертість; «допомагають вихованцю зрозуміти власну цінність через відчуття довіри, поваги, любові, розвиток почуття власної гідності» [5, с. 377–378].

Висновки. Визначено специфіку становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку. Виявлено дві групи чинників, які безпосередньо впливають на процес становлення особистості дитини-сироти в умовах дитячого будинку. До першої групи чинників відносяться наступні: соціальне сирітство, специфіка контингенту вихованців; труднощі соціалізації. Ці чинники значно ускладнюють процес становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку. Друга група чинників включає: сенситивність підліткового віку щодо становлення особистості; особливості організаційно-педагогічного функціонування дитячого будинку «Перлинка».

Аналіз проблеми становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку «Перлінка» потребує подальшого й різнопланового дослідження, зокрема, теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки організаційно-педагогічних умов становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку.

References

1. Bekh I.D. *Vykhovannia osobystosti* : pidruchnyk. [Personality upbringing: textbook] Kyiv: Lybid, 2008. 848 p.
2. Bekh I.D. *Vykhovannia osobystosti*. U 2 kn. Kn. 1. Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady. [Upbringing of the person. 2 books Kn. 1. Personally oriented approach: theoretical and technological principles] Kyiv: Lybid, 2003. 280 p.
3. Bulakh I.S. *Psykhologhiia osobystisnoho zrostannia pidlitka : Monohrafiia*. [The psychology of a teenager's personal growth] Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova, 2003. 340 p.
4. Drohan O.S., Petrova S.M. *Dytiachyi budynok "Perlynka": shkola osobystisno-oriientovanoi pedahohiky (kroky poshuku, stanovlennia, rozvytku) : navchalno-metodychni posibnyk*. [Children's home "Pearl": a school of person-oriented pedagogy (steps of search, formation, development): a teaching manual] Kyiv – Odesa – Chernivtsi: Bukrek, 2017. 184 p.
5. Kanishevska L.V. *Vzatemodiia pedahohiv i vykhovantsiv na osnovi pedahohichnoi pidtrymky yak umova vykhovannia sotsialnoi zrilosti starshoklasnykiv shkil-internativ* [Interaction of teachers and pupils on the basis of pedagogical support as a condition for the education of social maturity of senior pupils of boarding schools]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*: zb. nauk. prats. Issue 13. Kn. 1. Kamianets-Podilskyi: Vydavets Zvoleiko D.H. , 2009. P. 369–379.
6. Kanishevska L.V. *Doslidzhennia problemy vykhovannia sotsialnoi zrilosti starshoklasnykiv shkil-internativ*. [The research of the problem of fostering social maturity in senior students of orphan boarding schools]. *Pedahohichniy almanakh*: zb. nauk. prats. Kherson KVNZ "Khersonska akademiia nepererвної osvity", 2012. Issue 16: P. 213–220.
7. Kanishevska L.V. *Doslidzhennia problemy pidhotovky starshoklasnykiv shkil-internativ do samostiinoho zhyttia*. [The research of the problem of preparing senior students of orphan boarding schools to their own life]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*: zb. nauk. prats. Kirovohrad: Imeks – LTD, 2013. Issue. 17, Kn. 1. P. 293–299.
8. Kanishevska L.V. *Sotsializatsiia ta osoblyvosti yii proiavu u vykhovantsiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ* [Socialization and peculiarities of its manifestation among pupils of general boarding schools]. *Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia* : zb. nauk. prats Issue 46. Kyiv: Vyd. tsentr KNLU, 2012. P. 57–61.
9. Petrova S.M. *Proekt «Model innovatsiinoho navchalnogo zakladu «Dytiachyi budynok «Perlynka»* [Model of Innovative Educational Institution "Orphanage "Perlynka"] [Web site]. – 2010. – Access mode: <http://perlinka.org.ua/en/zhemchuzhinka/eksperimentalnaya-rabota-detskogo-doma/563-model-innovatsijnogo-navchalnogo-zakladu>.

10. Petrova Svitlana. Rationale for innovation orphanage model. *The pedagogical process: theory and practice* (series: Pedagogy) No 4 (55), 2016. P. 103–108.

11. Pet'ko L.V. *Hurtok «Mandrivnyky» ta formuvannia sotsialnoi aktyvnosti molodshykh shkoliariv* [The circle "Travellers" and forming social activities in primary school children]. *Pedahohichniy almanakh: zb. nauk. pr. ; redkol. V.V.Kuzmenko ta in. – Kherson: KVNZ «Khersonska akademiia nepererivnoi osvity», 2018. Issue 37. P. 34–39.*

12. Pet'ko L.V. *Derzhavnyi standart pochatkovoï osvity u rakursi formuvannia sotsialnoi aktyvnosti dytyny* [The State Standard for elementary education in the views of social activity formation in a child]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzh. ped. un-tu. Seriia: Pedahohika: zb. nauk. pr. — Berdiansk: BDPU, 2018. — Issue 1. — P. 92–97.*

13. Pet'ko L. V. *Sotsialno-komunikatyvna aktyvnist pidlitkiv: teoriia i praktyka [Monohrafiia]* [Social and communicative activity of adolescents: theory and practice [Monograph]. Kyiv: VMURoL "Ukraine", 2010. 268 p.

14. Pet'ko L. V. *Turyzm – sprava zahoplyuyucha* [Tourism is a fascinating matter]. *Rad. shkola. – 1990. – No 11. – P. 25–29.*

15. Kanishevska Liubov. The formation of the immunity to the use of psychoactive substances by senior teenagers as the tendency of the formation of the life safety // Topical issues education: Collective monograph. — Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. P. 231–243.

16. Kanishevska L.V., Stadnik N.V. Theoretical aspects of the concept «responsibility» in works by foreign researchers. *Perspectives of research and development: Collection of scientific articles*. SAUL Publishing Ltd, Dublin, Ireland, 2017. P. 129–131.

17. Pet'ko Lyudmila. Environmental approach in the formation of social activity in primary school children. *Problems of modern science: Collection of scientific articles. – Fadette editions, Namur, Belgium, 2018. – PP. 190–194.*

18. Shkolna Maria. Pedagogical conditions for upbringing social maturity of students' agricultural colleges. *Intellectual Archive*. Toronto: Shiny World Corp. (Canada). 2017. September/October. Vol. 6. No. 5. PP. 79–85.

19. Ternopil'ska V.I. The role of self-government in development of leadership qualities among students. *Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 327–330.*

20. Hlushko L., Ternopil'ska V. Self-confidence: theoretical analysis. *Problems of the development of modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2018. P. 192–196.*

Translation of the Title, Abstract and References to the Author's Language

УДК: 37.018.32.015.31-058.862(043.5)

Петрова Світлана. Специфіка становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку «Перлінка».

У статті теоретично обґрунтовано специфіку становлення особистості підлітка в умовах дитячого будинку «Перлінка». Виявлено дві групи чинників, які безпосередньо впливають на цей процес. До першої групи чинників відносяться наступні: соціальне сирітство, специфіка контингенту вихованців (педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві проблеми як особистісного, так і міжособистісного характеру: невпевненість у собі, комплекс неповноцінності, втрата інтересу до навчання, почуття соціальної відчуженості, схильність до нервових розладів, орієнтація на пристосування тощо); труднощі соціалізації. Друга група чинників включає: сенситивність підліткового віку щодо становлення особистості; особливості організаційно-педагогічного функціонування дитячого будинку «Перлінка».

Ключові слова: становлення особистості, специфіка становлення особистості, соціальне сирітство, підлітки, дитячий будинок «Перлінка».

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості : підр. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
4. Дроган О. С., Петрова С. М. Дитячий будинок «Перлінка»: школа особистісно-орієнтованої педагогіки (кроки пошуку, становлення, розвитку) : навч.-метод. посібник. Київ – Одеса – Чернівці: Букрек, 2017. 184 с.
5. Канішевська Л. В. Взаємодія педагогів і вихованців на основі педагогічної підтримки як умова виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Вип. 13. Кн. 1. Кам'янськ-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г. , 2009. С. 369–379.
6. Канішевська Л.В. Дослідження проблеми виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. *Педагогічний альманах* : зб. наук. пр. Херсон КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2012. Вип. 16. С. 213–220.
7. Канішевська Л.В. Дослідження проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійного життя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2013. Вип. 17, Кн. 1. С. 293–299.
8. Канішевська Л.В. Соціалізація та особливості її прояву у вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання* : зб. наук. праць Вип. 46. Київ: Вид. центр КІШУ, 2012. С. 57–61.
9. Петрова С.М. Проект «Модель інноваційного навчального закладу «Дитячий будинок «Перлінка» [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу:

<http://perlinka.org.ua/en/zhemchuzhinka/eksperimentalnaya-rabota-detskogo-doma/563-model-innovatsijnogo-navchalnogo-zakladu>.

10. Петрова Світлана. Обґрунтування моделі інноваційного дитячого будинку. *The pedagogical process: theory and practice* (series: Pedagogy). № 4 (55), 2016. С. 103–108.

11. Петько Л.В. Гурток «Мандрівники» та формування соціальної активності молодших школярів. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. ; редкол. В.В.Кузьменко та ін. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 37. С. 34–39.

12. Петько Л.В. Державний стандарт початкової освіти у ракурсі формування соціальної активності дитини. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія : Педагогіка : зб. наук. праць. Бердянськ: БДПУ, 2018. Вип. 1. С. 92–97.

13. Петько Л. В. Соціально-комунікативна активність підлітків: теорія і практика [Монографія]. К.: ВМУРОЛ «Україна». 2010. 268 с.

14. Петько Л. В. Туризм – справа захоплююча. *Рад. школа*. 1990. № 11. С. 25–29.

15. Kanishevskaja Liubov. The formation of the immunity to the use of psychoactive substances by senior teenagers as the tendency of the formation of the life safety // Topical issues of education: Collective monograph. – Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. P. 231–243.

16. Kanishevskaja L.V., Stadnik N.V. Theoretical aspects of the concept «responsibility» in works by foreign researchers. *Perspectives of research and development: Collection of scientific articles*. SAUL Publishing Ltd, Dublin, Ireland, 2017. P. 129–131.

17. Pet'ko Lyudmila. Environmental approach in the formation of social activity in primary school children. *Problems of modern science: Collection of scientific articles*. – Fadette editions, Namur, Belgium, 2018. – PP. 190–194.

18. Shkolna Maria. Pedagogical conditions for upbringing social maturity of students' agricultural colleges. *Intellectual Archive*. Toronto: Shiny World Corp. (Canada). 2017. September/October. Vol. 6. No. 5. PP. 79–85.

19. Ternopil'ska V.I. The role of self-government in development of leadership qualities among students. *Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles*. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 327-330.

20. Hlushko L., Ternopil'ska V. Self-confidence: theoretical analysis. *Problems of the development of modern science: theory and practice: Collection of scientific articles*. – EDEX, Madrid, España, 2018. P. 192–196.

<http://perlinka.org.ua/en/zhemchuzhinka/eksperimentalnaya-rabota-detskogo-doma/563-model-innovatsijnogo-navchalnogo-zakladu>.

10. Петрова Світлана. Обґрунтування моделі інноваційного дитячого будинку. *The pedagogical process: theory and practice* (series: Pedagogy). № 4 (55), 2016. С. 103–108.

11. Петько Л.В. Гурток «Мандрівники» та формування соціальної активності молодших школярів. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. ; редкол. В.В.Кузьменко та ін. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 37. С. 34–39.

12. Петько Л.В. Державний стандарт початкової освіти у ракурсі формування соціальної активності дитини. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія : Педагогіка : зб. наук. праць. Бердянськ: БДПУ, 2018. Вип. 1. С. 92–97.

13. Петько Л. В. Соціально-комунікативна активність підлітків: теорія і практика [Монографія]. К.: ВМУРОЛ «Україна», 2010. 268 с.

14. Петько Л. В. Туризм – справа захоплююча. *Рад. школа*. 1990. № 11. С. 25–29.

15. Kanishevskia Liubov. The formation of the immunity to the use of psychoactive substances by senior teenagers as the tendency of the formation of the life safety // *Topical issues of education: Collective monograph*. – Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2018. P. 231–243.

16. Kanishevskia L.V., Stadnik N.V. Theoretical aspects of the concept «responsibility» in works by foreign researchers. *Perspectives of research and development: Collection of scientific articles*. SAUI. Publishing Ltd, Dublin, Ireland, 2017. P. 129–131.

17. Pet'ko Lyudmila. Environmental approach in the formation of social activity in primary school children. *Problems of modern science: Collection of scientific articles*. – Fadette editions, Namur, Belgium, 2018. – PP. 190–194.

18. Shkolna Maria. Pedagogical conditions for upbringing social maturity of students' agricultural colleges. *Intellectual Archive*. Toronto: Shiny World Corp. (Canada). 2017. September/October. Vol. 6. No. 5. PP. 79–85.

19. Ternopil'ska V.I. The role of self-government in development of leadership qualities among students. *Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles*. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 327-330.

20. Hlushko L., Ternopil'ska V. Self-confidence: theoretical analysis. *Problems of the development of modern science: theory and practice: Collection of scientific articles*. – EDEX, Madrid, España, 2018. P. 192–196.